

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Υπεύθυνος σειράς: Παντελής Ε. Λέκκας

ΕΛΕΝΗ ΒΑΡΙΚΑ

(Αναμνηστική για την ευνοχρηστική
και θερμή)

ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΟ
ΦΥΛΟ, ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

© Ελένη Βαρίκα και Εκδόσεις Κατάρτι

ISBN 960-86427-2-8

Εκδόσεις Κατάρτι, Μαυρομυχάλη 9, 106 79 Αθήνα
Τηλ. 3604793 - 3601271, Fax 3609697
e-mail: katarti@hellasnet.gr

ΚΑΤΑΡΤΙ 2000

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

«Θέλουμε να απομυθοποιήσουμε τον κόσμο του “ωραίου φύλου”, θέλουμε να σπάσουμε τη σιωπή που καλύπτει τις συνθήκες της ζωής μας, αυτό τον τείχο που μας αναγκάζει να βιώνουμε κοινά προβλήματα ως “προσωπικά”, που μας απομονώνει και μας στερεί κάθε δυνατότητα αντίστασης... Ποτέ δεν θα σταματήσουν να μας μεταχειρίζονται σαν όντα δεύτερης κατηγορίας όσο εμείς οι ίδιες δεν πιστεύουμε στους εαυτούς μας, όσο δεν τολμάμε, όσο δεν απαιτούμε.»¹

Μόλις λίγους μήνες μετά την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα, εμφανίστηκε ο φεμινισμός στην πολιτική σκηνή, ενώ παράλληλα αναδιοργανωνόταν η αριστερά, επανιδρύονταν τα κοινοβουλευτικά κόμματα και οι οργανώσεις της άκρας αριστεράς, ξαναχτιζόταν το συνδικαλιστικό κίνημα. Θα 'λεγε κανείς ότι το σπέρμα της γυναικείας εξέγερσης, που ωριμάζε τα τελευταία χρόνια της χούντας, δεν περίμενε παρά ένα δημοκρατικό πεδίο για να εκδηλωθεί. Έτσι, ένα κυριακάτικο απόγευμα του 1975, εμφανίστηκαν στην Αθήνα δύο ομάδες από περίπου τριάντα γυναίκες η καθεμία –τελείως ανεξάρτητα η μια από την άλλη–, που απέβλεπαν στην αυτόνομη γυναικεία παρέμβαση. Από τις ομάδες αυτές

Πρώτη δημοσίευση: «Les femmes grecques face à la modernisation institutionnelle: un féminisme difficile», *Les Temps Modernes* 475/9 (1985).

¹ Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών, *Μανιφέστο*, Αθήνα 1976.

προήλθε η *Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών* (ΚΑΓ), η πρώτη σύγχρονη φεμινιστική οργάνωση στην Ελλάδα.

Όμως ο φεμινισμός δεν γεννήθηκε στην Ελλάδα το 1975. Παρά την αντίδραση της κοινής γνώμης, που θεώρησε το κίνημα ως «καινοτομία», οι αγώνες για τη γυναικεία απελευθέρωση είχαν ήδη μια μακρόχρονη παράδοση, πλούσια, αν και ολότελα ξεχασμένη ακόμη και από τις ίδιες τις φεμινίστριες.

Μια τέτοια λήθη, μια τέτοια απουσία συλλογικής μνήμης, που σημάδεψε και άλλα φεμινιστικά κινήματα στην Ευρώπη, υπήρξε ένα από τα χαρακτηριστικά της επανεμφάνισης του φεμινισμού στην Ελλάδα. Οι πρώτες φεμινίστριες της δεκαετίας του 1970 είχαν τη βεβαιότητα ότι ξεκινούσαν από το μηδέν. Μαθήτριες ή φοιτήτριες, εργαζόμενες στον τριτογενή τομέα ή σε ελεύθερα επαγγέλματα, προέρχονταν στην πλειονότητά τους από κύκλους της αριστεράς ή της άκρας αριστεράς, με την οποία διατηρούσαν σχέσεις στενές και ταυτόχρονα προβληματικές και αντιφατικές. Εκπροσωπούσαν διάφορους ιδεολογικούς προσανατολισμούς, αλλά ήταν πάντως σύμφωνες σε τούτο το κρίσιμο σημείο: η καταπίεση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας είναι μια καταπίεση συστηματική, που δεν μπορεί να καταπολεμηθεί παρά μόνο με τον οργανωμένο αγώνα των ίδιων των γυναικών.

Ο απόηχος των φεμινιστικών κινητοποιήσεων στο εξωτερικό έδινε τον τόνο – και ορισμένα μέλη της αθηναϊκής ΚΑΓ είχαν ήδη δραστηριοποιηθεί στα γυναικεία κινήματα της Δυτικής Ευρώπης στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αυτό, βέβαια, στάθηκε και βασικό επιχείρημα των επιθέσεων από κάθε πλευρά, που κατηγορούσαν τις φεμινίστριες για ξενομανία και για δουλκή μίμηση προτύπων «ξένων προς τα ήθη της χώρας μας» – αυτό ήταν άλλωστε και ένα από τα επιχειρήματα που προέβαλαν οι εκστρατείες περιθωριοποίησης των δύο πρώτων φεμινιστικών ρευμάτων στην Ελλάδα. Μα τούτη τη φορά ο λόγος για τα «ξενόφερτα πρότυπα» είχε ενσωματωθεί σε μια αριστερή ιδεολογία, που χρησιμοποιούσε τα νόμιμα αντιμπεριαλιστικά αισθήματα (ενός λαού που για πολύ καιρό είχε υπάρξει θύμα μπεριαλιστικών παρεμβάσεων)

για να εξουδετερώσει την εξάπλωση των φεμινιστικών ιδεών και των γυναικείων αγώνων. Μια ιδεολογία που φιλοδοξούσε να υπερασπίσει τον ελληνικό λαό από τη μόλυνση του «αμερικάνικου τρόπου ζωής», στον οποίο κατατάσσονταν φύρδην μίγδην η μουσική ροκ, ο φεμινισμός, η χρήση ναρκωτικών, οι επεμβάσεις του ΝΑΤΟ, η σεξουαλική επανάσταση και ο κατακλισημός της εσωτερικής αγοράς από ξένα ανταγωνιστικά προϊόντα.

Αυτό το είδος πρωτόγονου αντιμπεριαλισμού, που προβλήθηκε από τα μεγάλα κόμματα της αντιπολίτευσης, έβρισκε μεγάλη απήχηση σ' έναν πληθυσμό ο οποίος αντιμετώπιζε τις αντιφατικές πιέσεις ενός επιταχυνόμενου καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού: πιέσεις ανάμεσα στις νέες συμπεριφορές των φύλων και τις παλιότερες νοοτροπίες που αντιστέκονταν, ανάμεσα στις κοινωνικές επιταγές της επικείμενης ενσωμάτωσης στην ΕΟΚ και το καθυστερημένο θεσμικό πλαίσιο, ανάμεσα στην επιθυμία ένταξης στον «πολιτισμένο» κόσμο κι επομένως διαφοροποίησης από την Ανατολή (και κυρίως από τον «προαιώνιο εχθρό», τους Τούρκους) και την ανάγκη υπεράσπισης των υγιών εθνικών παραδόσεων από την πολιτιστική επίθεση της Δύσης – ελλείψει μιας αποτελεσματικής αντιπαράθεσης στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Ο σπουδαιότερος, ωστόσο, ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος υπήρξε η παρουσία των μεγάλων γυναικείων οργανώσεων, που εξαρτιόνταν ή σχετιζόνταν με τα πολιτικά κόμματα, και των οποίων η ανάπτυξη και το σημαντικό βάρος δεν αντιστοιχούν με κανένα φαινόμενο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που γνώρισαν μαζικές φεμινιστικές κινητοποιήσεις. Βέβαια, αυτός ο τύπος οργανώσεων υπάρχει πάντα σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες. Αντιστοιχεί στην παλιά οργανωτική αντίληψη των παραδοσιακών κομμουνιστικών κομμάτων, που συγκέντρωναν γύρω τους μια σειρά από πιο «πλατιές» οργανώσεις ή «μέτωπα», φαινομενικά ανεξάρτητες, μα που στην πραγματικότητα αποτελούσαν ένα είδος διάμεσου για τη μετάδοση της κομματικής γραμμής σε ορισμένους τομείς ή σε ορισμένα συγκεκριμένα θέματα. Οι οργανώσεις αυτές δεν κατόρθωσαν να

παίζουν σημαντικό πολιτικό ρόλο, παρά μόνον σε όσες χώρες τα δημοκρατικά περιθώρια ήταν περιορισμένα και υπό διαρκή απειλή, και όπου οι γυναικείες κινητοποιήσεις με ανθρωπιστικό χαρακτήρα (εκστρατείες ενάντια στην καταστολή, αλληλεγγύη με τους πολιτικούς κρατούμενους) αντικαθιστούσαν την άμεση πολιτική δράση που θα κινδύνευε να αντιμετωπίσει αμεσότερη και βιαιότερη καταστολή².

Η αναδιοργάνωση ή η ίδρυση των μαζικών γυναικείων οργανώσεων από τα ήδη υπάρχοντα δίκτυα υπήρξε, αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, μια από τις βασικές δραστηριότητες των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Η *Οργάνωση Γυναικών Ελλάδας* (ΟΓΕ) συνδεδεμένη με το ΚΚΕ, ρητά αντιφεμινιστική και πολύ ομοιογενής, ήταν αντίθετη με τους ιδιαίτερους γυναικείους αγώνες, τους οποίους και χαρακτήριζε μικροαστικούς, και όριζε ως στόχους της την υπεράσπιση της εργαζόμενης μητέρας και τις γυναικείες κινητοποιήσεις για την ειρήνη και τον αφοπλισμό. Η *Ένωση Γυναικών Ελλάδας* (ΕΓΕ), που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ και έγινε βαθμιαία ο πιο μαζικός και οργανωμένος φορέας σε πανεθνική κλίμακα, είχε, ως τις εκλογές του 1981, κύριο στόχο τη διαφύλαξη του εθνικού πολιτισμού, απουσιάζοντας παντελώς από τις κινητοποιήσεις για τα ιδιαίτερα προβλήματα των γυναικών. Τέλος, η *Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών* (ΚΔΓ), συνδεδεμένη με το ΚΚΕ εσ., λιγότερο ομοιογενής και λιγότερο ιεραρχημένη απ' ό,τι οι δύο άλλες οργανώσεις, ήταν πιο ανοιχτή στις φεμινιστικές διεκδικήσεις.

Παρά τις αξιοσημείωτες διαφορές τους, οι οργανώσεις αυτές έχουν ένα κοινό: αντλούν το κοινωνικό και πολιτικό τους κύρος περισσότερο από τους στενούς δεσμούς που διατηρούν με τα κόμματα της κοινοβουλευτικής αριστεράς, αποκτώντας έτσι ένα χαρακτηριστήρα αποκλειστικών συνομιλητριών με την εξουσία σχετικά με τα γυναικεία δικαιώματα, παρά από τις έμπρακτες κινητοποιή-

² Η ύπαρξη γυναικείων οργανώσεων αυτού του τύπου ανθεί ιδιαίτερα στη Λατινική Αμερική (κίνημα για τους αγνοούμενους και ενάντια στα βασανιστήρια) και στη Μέση Ανατολή (από τις Παλαιστίνες).

ήσεις που προωθούν μέσα στο γυναικείο κίνημα. Με εξαίρεση, ίσως, την ΚΔΓ —που είναι η λιγότερο ισχυρή από τις τρεις οργανώσεις—, η δράση τους έως το 1981 περιοριζόταν σε σεμινάρια, συνέδρια και συμπόσια. Ανοιχτά αντιφεμινιστικές ή αντίθετες με τον ιδιαίτερο αγώνα των γυναικών, με το πρόσχημα των προτεραιοτήτων (του τύπου «να αγωνιστώ ενάντια στη βόμβα νετρονίου ή να διαμαρτυρηθώ για μια γυναίκα που διάστηκε στη γειτονιά μου;»), αντιμετωπίζουν την ισότητα των φύλων περισσότερο ως μέσο οργανωτικής ανάπτυξης και όχι ως σκοπό, πράγμα που ενισχύει τη θέση τους ως έγκυρων εκπροσώπων των γυναικείων δικαιωμάτων.

Σε τούτο το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο εμφανίστηκε το φεμινιστικό κίνημα της δεκαετίας του 1970. Αντιμέτωπες με την εχθρότητα της κοινοβουλευτικής αριστεράς, οι φεμινίστριες ασχολήθηκαν, σε μια πρώτη φάση, με το να αποκρούσουν την κατηγορία ότι ήταν απολιτικές, με δράση που είχε στόχο να επιβεβαιώσει τις αντικαπιταλιστικές τους θέσεις, αντί να επεξεργαστούν μια επαναστατική στρατηγική που να απευθύνεται στις γυναίκες. Αυτή η αμυντική στάση, που την τροφοδοτούσαν οι αντιφάσεις και η διπλή στράτευση που βίωναν ορισμένες γυναίκες, οδήγησε τις φεμινίστριες να αναγνωρίζουν στην αριστερά το προνόμιο της μοναδικής συνομιλήτριας, αντί να θεωρούν τις ίδιες τις γυναίκες, ως καταπιεσμένη ομάδα, ικανές να αποτελέσουν το συλλογικό υποκείμενο του φεμινισμού. Ο φεμινισμός όχι μόνο δεν αποπροσανατόλιζε το εργατικό κίνημα, έλεγαν, αλλά αποτελούσε και παράγοντα ενίσχυσής του, στο βαθμό που εξασφάλιζε «τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή των γυναικών στους γενικούς αγώνες» και ευνοούσε «τη δημιουργία σ' αυτές ταξικής συνείδησης»³.

Ας μιλήσουμε καθαρά! Δεν αμφισβητώ την ανάγκη συμμετοχής των γυναικών ή των φεμινιστριών στους γενικούς αγώνες ούτε επαγγέλλομαι τη θεμελιακή ασυμβατότητα ανάμεσα στην ταξική και τη φεμινιστική συνείδηση. Η πρόσφατη εξέλιξη ορι-

³ Για την Απελευθέρωση των Γυναικών 4, σ. 12.

σμένων ρευμάτων προς ένα φεμινισμό κλειστό, που διεκδικεί ένα είδος «θηλυκότητας», τον οποίο η πατριαρχική τάξη είναι πρόθυμη να αναγνωρίσει, λείπει πολλά για τους κινδύνους μιας τέτοιας παραδοχής. Αλλά, αναγκασμένες να αποδύονται σε ένα διάλογο κουφών και με ένα συσχετισμό δυνάμεων καθόλου ευνοϊκό – που οι όροι του επιβλήθηκαν έξωθεν του κινήματος –, οι φεμινίστριες είχαν την τάση να χρησιμοποιούν την παραδοσιακή αντίληψη για την πολιτική για να νομιμοποιήσουν τη φεμινιστική τους παρέμβαση. Αυτό όμως τις στερούσε από τα απαραίτητα θεωρητικά μέσα για την επεξεργασία μιας δικής τους πολιτικής, που θα βασίζόταν στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, μιας πολιτικής που θα τους επέτρεπε να διαφοροποιηθούν σαφώς από την αντίληψη που θεωρεί τη γυναικεία απελευθέρωση ιδεολογικό συμπλήρωμα των δημοκρατικών και των σοσιαλιστικών αγώνων. Από αυτή την άποψη, το σύνθημα του κινήματος «το προσωπικό είναι πολιτικό» εμφανιζόταν περισσότερο ως γενική πολιτισμική αρχή παρά ως αφετηρία για μια συγκεκριμένη ανάλυση της φύσης της γυναικείας καταπίεσης, της αυτονομίας μιας τέτοιας καταπίεσης από τις καπιταλιστικές δομές στην Ελλάδα – με άλλα λόγια, μιαν ανάλυση που να διευκολύνει την επιλογή των κεντρικών αξόνων, των τρόπων παρέμβασης, της τακτικής, μιας πολιτικής συμμαχιών.

Παρ' όλη, όμως, την απουσία γερού ιδεολογικού υπόβαθρου και την αριθμητική του αδυναμία, το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα ήταν σταθερά παρόν στην κοινωνική και πολιτική ζωή τα τελευταία δέκα χρόνια. Οι μεγάλες εκστρατείες για τη διάδοση της αντισύλληψης και τη νόμιμη έκτρωση με ασφαλιστική κάλυψη, οι κινητοποιήσεις ενάντια στη στράτευση των γυναικών, οι διαδηλώσεις ενάντια στα καλλιστεία, η συστηματική υποστήριξη των αγώνων για την κατάργηση των διακρίσεων με βάση το φύλο και της υπερεκμετάλλευσης των εργατριών που είχαν ξεκινήσει τα συνδικάτα (τηλεφωνήτριες, μαίες κ.λπ.), η οργάνωση διαδηλώσεων ενάντια στον κατασταλτικό έλεγχο στις πανεπιστημιακές λέσχες και στη ζωή των γυναικών που ζούσαν εσωτερικές (π.χ.

σπουδάστριες μαιευτικής), η συμμετοχή στις παγκόσμιες κινητοποιήσεις των φεμινιστριών – όπως ήταν η Διεθνής Ημέρα για την έκτρωση και την αντισύλληψη και ενάντια στην υποχρεωτική στειρώση ή οι διαδηλώσεις αλληλεγγύης στις γυναίκες του Ιράν – και, τέλος, το πλήθος κινητοποιήσεων ενάντια στο διασμό και οι διαδηλώσεις για την ελεύθερη κυκλοφορία των γυναικών τη νύχτα, όλη αυτή η δράση είχε μιαν επίδραση που ξεπέρασε κατά πολύ τις οργανωμένες δυνάμεις του φεμινισμού και συντέλεσε στο να εμφανιστούν καινούριες δυνατότητες για τη γυναικεία συνειδητοποίηση.

Από το 1978 και μετά, η ΚΑΓ άρχισε να διαλύεται και στη θέση της αναφάνηκε ένα πλήθος φεμινιστικών ομάδων στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις της επαρχίας, όπως στα Γιάννενα και τη Θεσσαλονίκη, καθώς και στην Κρήτη. Ομάδες στις γειτονιές και στις σχολές, ομάδες ιδεολογικής αναζήτησης ή παρέμβασης σε ορισμένα θέματα και ομάδες λεσβιακές. Ο χαρακτήρας των ομάδων αυτών ήταν συχνά εφήμερος και υπήρχαν δυσκολίες στο συντονισμό της δράσης τους, αλλά παρ' όλα αυτά η φεμινιστική συνείδηση και δράση και η επιρροή του φεμινισμού διευρύνθηκαν. Αυτή η επιρροή, εκδηλώθηκε και με το ενδιαφέρον για τον Τύπο του κινήματος: μπροσούρες, προκηρύξεις, προπαγανδιστικά φυλλάδια και, το κυριότερο, επτά επιθεωρήσεις και περιοδικά στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Το πιο σημαντικό από αυτά τα έντυπα, τόσο λόγω της κυκλοφορίας του (5.000 αντίτυπα) όσο και γιατί προσπάθησε να βάλει τις βάσεις για μια θεωρητική και στρατηγική συζήτηση, ήταν η Σκούπα, που κυκλοφόρησε από το 1978 ως το 1981. Η συντακτική της επιτροπή είχε την έγνοια να τοποθετήσει το φεμινισμό στην ιστορική του συνέχεια και στο παγκόσμιο πλαίσιο. Η Σκούπα ανέσυρε από τη λήθη τα κείμενα των πρώτων φεμινιστικών κινήματων, ενώ ταυτόχρονα παρουσίαζε στο ελληνικό κοινό τους βασικούς προβληματισμούς του φεμινιστικού κινήματος στις άλλες χώρες.

Έχοντας τα ίδια κίνητρα, η *Εκδοτική Ομάδα Γυναικών* (1979-1981) όρισε ως στόχο της «να εμπλουτίζει και να τροφο-

δοτεί μία συζήτηση γύρω από το περιεχόμενο της πάλης για τη γυναικεία απελευθέρωση»¹ με την έκδοση βιβλίων από τη θεωρία και την πρακτική του φεμινισμού.

Αυτή η δράση του φεμινιστικού κινήματος αναμφίβολα διέυρυνε την ευαισθητοποίηση στα προβλήματα της γυναικείας καταπίεσης στην Ελλάδα – μια ευαισθητοποίηση που εκδηλώθηκε με την επιτυχία κάθε έκδοσης που αφορούσε τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένης και της γυναικείας λογοτεχνίας, τη ραγδαία αύξηση των ραδιοφωνικών εκπομπών και των αφιερωμάτων στις γυναίκες στα περιοδικά, ακόμα και με τη δημιουργία «επιτροπών γυναικών» στους κόλπους των κομμάτων που, από το 1977-1978, άρχισαν να εντάσσουν στα προγράμματά τους ιδιαίτερες γυναικείες διεκδικήσεις. Η ευαισθητοποίηση αυτή εκδηλώθηκε και μέσα στις μεγάλες γυναικείες οργανώσεις, με την εμφάνιση ρευμάτων που είχαν επηρεαστεί από τις φεμινιστικές ιδέες και που οδήγησαν σε αντιπαραθέσεις μέσα στις οργανώσεις αυτές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε αποχωρήσεις και διαγραφές μελών (όπως συνέβη στην περίπτωση της ΚΔΓ και της ΕΓΕ). Μα η πλατιά επίδραση του φεμινισμού έως το 1985 έμεινε διάχυτη και το κίνημα δεν δημιούργησε τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να βγει από την περιθωριοποίησή του και να επιβληθεί ως ένας, έστω περιορισμένος, έγκυρος φορέας κοινωνικής αμφισβήτησης.

Αυτή η αδυναμία του κινήματος εκδηλώνεται σε μια περίοδο όπου η προοπτική της οικονομικής ανάπτυξης και των θεσμικών μεταρρυθμίσεων καθιστούσε κεντρικές τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Από τη μια πλευρά ήταν φανερό η αναγκαιότητα να προσαρμοστούν στη σύγχρονη οικονομία οι παραδοσιακοί θεσμοί, που τμήμα τους αποτελούσε το οικογενειακό δίκαιο (κυρίως μπροστά στην προοπτική της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ). Το Σύμφωνο του 1975 είχε δώσει τον τόνο, προβλέποντας μιαν επτάχρονη προθεσμία για την κατάργηση των νομικών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών. Από την άλλη πλευρά, εκφραζόταν έντονα η

¹ Εισαγωγή της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών στην ελληνική έκδοση του βιβλίου της Άλις Σβάρτσερ *Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες συνέπειες*, Αθήνα 1979.

ανάγκη μιας συνέχειας που να αντισταθμίζει τις, συχνά τραυματικές, ρήξεις ενός εκσυγχρονισμού του οποίου η λογική και ο αναπόφευκτος χαρακτήρας είχαν γίνει αποδεκτοί ακόμα και από το μεγαλύτερο τμήμα της αριστεράς. Σε μια κοινωνία τόσο βαθιά πατριαρχική, οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα αποτελούν ένα από τα πεδία στα οποία η προσκόλληση στην παράδοση είναι ιδιαίτερα ισχυρή και όπου είναι εξαιρετικά επείγουσα η ανάγκη να ενσωματωθούν οι θεσμικές μεταβολές, χωρίς να αμφισβητούν ή να αποσταθεροποιούν τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Το πρόσφατο ενδιαφέρον για το φεμινισμό μπορούσε τελικά να σταθεί εμπόδιο σε μια τέτοια συμφιλίωση της «παράδοσης» με τον «εκσυγχρονισμό». Σε μια τέτοια συγκυρία ξεκίνησε λοιπόν μια διαδικασία «ενσωμάτωσης»-εξουδετέρωσης του φεμινισμού, με πρωταγωνιστές τον Τύπο, τα πολιτικά κόμματα και τις γυναικείες οργανώσεις τους.

Την ίδια στιγμή που η φεμινιστική δράση διαβαλλόταν για «ξενομανία» και διαστρεβλωνόταν ή απλώς αποσιωπούσαν, οι φεμινιστικές ιδέες, προσεχτικά επιλεγμένες, ξαναδουλεμένες, διαλυμένες μέσα στον εκσυγχρονιστικό λόγο, απαλλάσσονταν από τον συστηματικό τους χαρακτήρα κριτικής των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων για να μπουν στην υπηρεσία της ανάπτυξης, της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η παραδοσιακή γυναικεία εικόνα δίνει τη θέση της σε μια πιο «απελευθερωμένη» εργάτρια - μητέρα - σύζυγο - ερωμένη, περισσότερο εξευρωπαϊσμένη, που ζητά τη φιλελευθροποίηση της κοινωνικής της θέσης. Μια φιλελευθροποίηση που, αντί να εγγράφεται σε μια δυναμική αντίθεση στις «αγρές παραδόσεις μας», μπορεί, αντίθετα, να γίνει πηγή εθνικής περηφάνιας. Γιατί, όπως ειπώθηκε στη διάρκεια μιας συζήτησης στη Βουλή το 1977, «η ανωτερότητα της Ελληνίδας σε σχέση με τη γυναίκα της Τουρκίας που είναι υπανάπτυκτη αποτελεί ένα από τα πλεονεκτήματα που έχουμε απέναντι στην Τουρκία»².

Μέσα στην αρμονική ομοφωνία που διατρέχει το πολιτικό φάσμα, από την «πεφωτισμένη» δεξιά ως την αριστερά, οι φεμινί-

² Το Βήμα, 20-8-1977.

στριες φαντάζουν εξτρεμίστριες, λεσβίες, ταραχοποιοί ή, στην καλύτερη περίπτωση, περιττές. Όπως αναφέρει το περιοδικό Σκούπα λίγα χρόνια αργότερα, όλα συμβαίνουν λες και «η ιστορία ανισότητας των φύλων είναι κατάλοιπο κατωτέρων κοινωνικών οργανώσεων, που τείνει να εξαφανιστεί σε μια γραμμική πορεία εξέλιξης [...]». Ο ρόλος μας, σ' αυτή την περίπτωση, θα ήταν να χειροκροτούμε στη γωνία την αργή αλλά σταθερή αναγνώριση της ισότιμης αξίας μας»⁴.

Αρνούμενες να δεχτούν ένα τέτοιο όραμα «απελευθέρωσης» ή να μένουν παθητικοί θεατές κοινοβουλευτικών συζητήσεων, όπου οι αντιπαραθέσεις συχνά περιορίζονταν στο να βρεθεί ο αριθμός των ψυχιάρων που έπρεπε να δώσουν τη γνώμη τους για τη διακοπή της εγκυμοσύνης, οι φεμινίστριες δεν είχαν να προτείνουν μιαν άλλη στρατηγική. Ο κατακερματισμός της δράσης των ομάδων, η δυσκολία τους να συνεργαστούν, αποτελούσαν σημαντικά προβλήματα. Το συντονιστικό όργανο που δημιουργήθηκε το 1981 για να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα δεν έζησε παρά λίγους μήνες. Η δυσκολία να βρεθεί μια κοινή γλώσσα βάραινε αρνητικά σε όλες τις πρωτοβουλίες για κοινή δράση. Στη στρατηγική αδυναμία που είχε σημαδέψει το κίνημα από τα πρώτα του βήματα άρχισε να προστίθεται τώρα και μια τάση να θεωρητικοποιηθεί ο εμπειρισμός, του οποίου συχνά υπεραιμούνταν αρκετές γυναίκες ως ιδιότητας αντιεξουσιαστικής, που διαφοροποιούσε το φεμινισμό «από τα κινήματα στα οποία κυριαρχούν οι άντρες». Αυτή η τάση είχε αρχικά γεννηθεί, σε μεγάλο ποσοστό, από τις απόπειρες να χειραγωγηθεί το κίνημα από τις πολιτικές οργανώσεις που έσπευδαν να του επιβάλουν τη «σωστή γραμμική-έτοιμη-για-εφαρμογή», μα προκαλούσε δυσπιστία για κάθε συστηματική στρατηγική ανάλυση. Έτσι, οι ελάχιστες απόπειρες προς αυτή την κατεύθυνση κατηγορήθηκαν για ελιτισμό ή, πιο συχνά, αγνοήθηκαν. Είναι, από αυτή την άποψη, χαρακτηριστικό πως τα μεγάλα σχίσματα του ευρωπαϊκού και του αμερικανικού φεμινισμού (του ριζοσπαστικού, του σοσιαλιστικού και του ταξι-

⁴ Σκούπα 4 (1980), σ. 49.

κού φεμινισμού) δεν μπόρεσαν ποτέ να εκφραστούν στην Ελλάδα, αν και μερικές φορές διαγράφονταν στη διάρκεια κάποιας διαφωνίας, κατάσταση που συνέβαλλε στο να δοθεί στις διαφωνίες η διάσταση προσωπικής διένεξης.

Από την άλλη μεριά, ο κατά βάση εξωκοινοβουλευτικός χαρακτήρας του κινήματος, που απέρριπτε τις νομοθετικές διαδικασίες σαν δρόμο για τη γυναικεία απελευθέρωση, το τοποθετούσαν στο περιθώριο των συζητήσεων και της λήψης των αποφάσεων για τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Η κριτική του στάση απέναντι στο ρεφορμισμό των μεγάλων γυναικείων οργανώσεων και η επιμονή του στην αυτοοργάνωση τοποθετούσε ταυτόχρονα τις φεμινίστριες σε μια αμφιλεγόμενη θέση σε σχέση με αυτές τις μεταρρυθμίσεις. Είναι αλήθεια πως η σιωπηρή συμφωνία ανάμεσα στις διάφορες ομάδες συνίστατο στο να θεωρούν τις νομοθετικές μεταβολές ως ένα από τα μέσα του αγώνα για τη θεμελιώδη αναδιοργάνωση των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα. Ένα μεγάλο μέρος, άλλωστε, των φεμινιστικών κινητοποιήσεων είχε άμεση ή έμμεση σχέση με τη νομοθεσία. Μα η απουσία μιας στρατηγικής —ή κάποιων στρατηγικών— που να συνδέει αυτό το είδος διεκδικήσεων με τον τελικό στόχο συνέβαλε, κατά κάποιον τρόπο, στο να ταυτιστεί η μεταβολή της νομοθεσίας με τις εργασίες των κομμάτων στη Βουλή.

Στην αδυναμία τους να διατυπώσουν, με όρους εναλλακτικής πολιτικής, την αντίθεσή τους στην ενσωμάτωση των γυναικείων διεκδικήσεων, οι φεμινίστριες άφηναν ένα κενό που μπόρεσαν πολύ γρήγορα να γεμίσουν τα κόμματα και οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις.

Η διαδικασία της ενσωμάτωσης και της εξουδετέρωσης του φεμινισμού σε όφελος του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας έφτασε στο υψηλότερο σημείο της την τετραετία 1981-1985, από την εποχή που πήρε την εξουσία το ΠΑΣΟΚ. Από «άσημνη» λέξη, που τάραζε τα νερά στο χώρο τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς, ο φεμινισμός ανακηρύχθηκε επίσημη ιδεολογία η οποία σηματοδοτούσε τη νομική ισότητα που εισήγαγε η κυβέρνηση — η οποία προσδιόριζε τη δράση των μεγάλων οργανώ-

σεων, κυρίως της ΕΓΕ, ως προνομαχών εταίρων του κράτους σε νομικά θέματα που αφορούν τις γυναίκες. Ο κρατικός φορέας για το γυναικείο ζήτημα αποτελούνταν κυρίως από κομματικά στελέχη που δεν είχαν ποτέ καμιά σχέση με τους γυναικείους αγώνες.

Τα νομοσχέδια που η δεξιά δίσταζε τόσο καιρό να υποβάλει στο Κοινοβούλιο, ιδίως εκείνο που αφορούσε την αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, ξαναδουλεύτηκαν από καινούριες επιτροπές που τα μισά τους μέλη ήταν εκπρόσωποι των μεγάλων φεμινιστικών οργανώσεων. Μια σειρά νόμων που ψηφίστηκαν από το 1982 ως το 1985 δίνουν στις Ελληνίδες μια νομική θέση από τις πιο ισότιμες στην Ευρώπη: καταργήθηκαν ο θεσμός της προίκας, η έννοια του αρχηγού της οικογένειας και της πατρικής εξουσίας, προβλέπεται η ισότητα στην εργασία, υιοθετήθηκε ο πολιτικός γάμος, οι γυναίκες μπορούν να κρατήσουν το επώνυμο που είχαν πριν από το γάμο. Και όλα αυτά χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις, λες και ολόκληρη η ελληνική κοινωνία, νιώθοντας ξαφνικά τύψεις, ασπάστηκε από τη μια στιγμή στην άλλη το δίκαιο αίτημα της απελευθέρωσης των γυναικών. Οι κοινοβουλευτικές συζητήσεις που προηγήθηκαν της ψήφισής της νέας νομοθεσίας εμφανίζουν μian ομοφωνία ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα σπάνια για τα πολιτικά ήθη της χώρας. Εκτός από μερικές ασυμφωνίες στις λεπτομέρειες, όλος ο πολιτικός κόσμος, από τη δεξιά ως το κομμουνιστικό κόμμα, συμφώνησε με την αναγκαιότητα αυτής της μεταρρύθμισης, παρουσιάζοντάς την ως ένα δήμα προς τον εκσυγχρονισμό και ταυτόχρονα ως λογική απόληξη των ελληνικών παραδόσεων.

Αν μια τέτοια συναδέλφωση είναι δυνατή, αν η νομική ισότητα των δύο φύλων παραχωρήθηκε τόσο εύκολα, τούτο οφείλεται στο ότι δεν απειλεί τα θεμέλια των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αρχάς, γιατί μια τέτοια ανατροπή δεν μπορεί να προέλθει παρά από μian ανατροπή του συσχετισμού των δυνάμεων και όχι απλώς από κρατικά διατάγματα. Ούτε η κατάργηση της προίκας στην Ινδία εμπόδισε τους άντρες να απαιτούν προίκα με άλλες μορφές ούτε ο νόμος του 1794 στη Γαλλία, που επέτρεπε στις

γυναίκες να κρατούν το δικό τους επίθετο, τις εμπόδισε να το αλλάζουν μετά το γάμο. Ο πολλαπλασιασμός στις απολύσεις των εγκύων γυναικών τα τελευταία χρόνια, η αδυναμία των γυναικών να επιβάλουν στις επιχειρήσεις τους νόμους για την επαγγελματική ισότητα, οι αιτήσεις που κατατέθηκαν από γυναίκες στις νομαρχίες για αλλαγή του πατρωνύμου τους μετά το γάμο, τα ποσοστά, τέλος, των πολιτικών γάμων, είναι δείκτες που, παρ' όλη την απουσία στατιστικών μετρήσεων, δηλώνουν την απόσταση που χωρίζει τους θεσμούς από τις κοινωνικές πρακτικές.

Επιπλέον, η εξουσία προτίμησε το συμβιβασμό με τις κοινωνικές δυνάμεις που έθιγε η μεταρρύθμιση, με τίμημα σημαντικές παραχωρήσεις ως προς το περιεχόμενο των καινούριων θεσμών. Το παράδειγμα του πολιτικού γάμου είναι αρκετά αποκαλυπτικό σε αυτό το σημείο. Κατ' αρχάς, ο πολιτικός γάμος αποτελούσε ένα κρίσιμο σημείο στην αναμόρφωση του Αστικού Κώδικα γιατί συνδεόταν με το χωρισμό της εκκλησίας από το κράτος, ένα χωρισμό που πολλά χρόνια περίμενε η ελληνική κοινωνία. Αυτός ο χωρισμός προκάλεσε την έντονη αντίδραση της εκκλησίας που με το προηγούμενο status quo είχε όχι μόνον σημαντικό κύρος, αλλά και μεγάλες υλικές απολαβές. Οι αντιδράσεις της εκκλησίας ήταν αναμφίβολα ο λόγος για τον οποίο η δεξιά δεν έδειξε αρκετή προθυμία να υπερψηφίσει το νέο οικογενειακό δίκαιο. Μα η σοσιαλιστική κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να το επιβάλει γιατί ο χρόνος πίεζε, αφού η Ελλάδα ήταν ήδη μέλος της ΕΟΚ. Για να αποφύγει μια σύγκρουση με την εκκλησία, βρήκε μια μέση λύση: πλάι στον θρησκευτικό γάμο, που ανέκαθεν αναγνωριζόταν από το κράτος, θέσπισε και τον πολιτικό γάμο που, από το 1983, έχει το ίδιο νομικό βάρος. Έτσι ο θεσμός εκσυγχρονίστηκε, χωρίς να θιγεί ουσιαστικά η εκκλησιαστική επιρροή. Δύο χρόνια μετά τη μεταρρύθμιση μόνο το 10% των γάμων στην Αθήνα γίνονταν στο δημαρχείο και δεν είναι παράδοξο που η εκκλησία πανηγύριζε δημοσία γι' αυτό.

¹ Διακήρυξη εκπροσώπου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, *Το Βήμα*, 20-1-1985.

Εξάλλου, αυτό που μειώνει το πραγματικό κοινωνικό βάρος της νομοθετικής μεταρρύθμισης είναι το ότι είχε εξαρχής περισσότερο χαρακτήρα άνωθεν παραχωρήσεων, παρά κατακτήσεων από τις ενδιαφερόμενες κοινωνικές ομάδες. Η εκστρατεία των φεμινιστριών για τη νομιμοποίηση της έκτρωσης αποτελεί τυπικό παράδειγμα της μεγάλης δυνατότητας οικειοποίησης που διαθέτει ο «κρατικός φεμινισμός».

Παρόλο που ήταν παράνομη, η έκτρωση ήταν από χρόνια ανεκτή στην Ελλάδα (400.000 εκτρώσεις το χρόνο) και αποτελούσε το πιο διαδεδομένο... αντισυλληπτικό μέσο! Όλες οι κλινικές και όλα τα νοσοκομεία αναλάμβαναν εκτρώσεις σε συνθήκες λίγο πολύ υποφερτές. Γι' αυτό το λόγο οι φεμινιστικές εκστρατείες για την έκτρωση δεν είχαν ποτέ την εκρηκτική επίδραση που είχαν στη Γαλλία, για παράδειγμα. Το μεγάλο πρόβλημα των Ελληνίδων παρέμενε η κάλυψη των εκτρώσεων από τα ασφαλιστικά ταμεία και, κυρίως, η οργανωμένη πληροφόρηση και η διάδοση της αντισύλληψης σε εθνική κλίμακα.

Η αποποινικοποίηση της έκτρωσης αποτελούσε για μερικά χρόνια μέρος των μεταρρυθμίσεων που είχε αναγγείλει η κυβέρνηση, αλλά η συζήτηση αναβαλλόταν συνεχώς για αργότερα, λόγω της αντίθεσης της εκκλησίας και μιας μερίδας του ιατρικού κόσμου — μια αντίθεση που είχε ληφθεί υπόψη στην επεξεργασία του νομοσχεδίου που είχε ετοιμάσει η κυβέρνηση και στο οποίο προβλεπόταν μια σειρά περιορισμών στην άσκηση της έκτρωσης, όπως η συγκατάθεση των γονιών στην περίπτωση των ανηλίκων και του συζύγου για τις παντρεμένες. Το 1983, μιας και η κυβέρνηση καθυστέρουσε να συζητήσει στο Κοινοβούλιο αυτό το αρκετά συντηρητικό νομοσχέδιο, η Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών δημοσίευσε ένα κείμενο που είχε κυκλοφορήσει πλατιά και είχε υπογραφεί από 500 γυναίκες που θεβαίωναν πως είχαν κάνει έκτρωση. Στις αρχές του 1985 ένας εισαγγελέας άσκησε δίωξη σε επτά από τις πιο γνωστές γυναίκες που είχαν υπογράψει το κείμενο. Η κινητοποίηση που οργανώθηκε από μερικές αυτόνομες γυναικείες ομάδες είχε αμέσως τεράστια απήχηση. Ο Τύπος κα-

τήγγειλε τις διώξεις, οι μεγάλες γυναικείες οργανώσεις στάθηκαν αλληλέγγυες με τις διωκόμενες γυναίκες και το αίτημα για την άμεση αποποινικοποίηση της έκτρωσης κέρδισε, σε λίγες μέρες, ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, ενώ ένα πλήθος γυναικών έσπευδαν στο γραφείο του εισαγγελέα για να δηλώσουν πως είχαν κάνει έκτρωση και να αυτοκαταγγεθούν.

Εν όψει νέων εκλογών, το ΠΑΣΟΚ δεν είχε τη διάθεση να έρθει σε ρήξη με τη συντηρητική μερίδα των εκλογέων του, αλλά και δεν μπορούσε να αφήσει τις επτά διωκόμενες να καταδικαστούν, μιας και ανάμεσά τους βρίσκονταν μία βουλευτής και αρκετές γνωστές καλλιτέχνιδες. Επιπλέον, υπήρχε ο κίνδυνος μια δίκη να προκαλέσει φεμινιστικές κινητοποιήσεις και να πυροδοτήσει μια δυναμική που δύσκολα η κυβέρνηση θα μπορούσε να ελέγξει. Έτσι, ενώ το ΠΑΣΟΚ παρενέβαινε για να ανακόψει τη νομική διαδικασία, η γυναικεία του οργάνωση, η ΕΓΕ, υπό την καθοδήγηση της Μαργαρίτας Παπανδρέου, απαιτούσε την χωρίς περιορισμούς αποποινικοποίηση της έκτρωσης. Οι γυναικείες κινητοποιήσεις αποσιωπήθηκαν και η εκστρατεία για τη νομιμοποίηση χρεώθηκε, από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην ΕΓΕ. Τελικά, η κυβέρνηση δήλωσε πως, αφού το υπάρχον νομοσχέδιο είχε κριθεί από τις γυναίκες ως πολύ μετριοπαθές, ήταν έτοιμη να συγκαλέσει μian επιτροπή που θα αποτελούνταν από τις εκπροσώπους τους — δηλαδή από τις κομματικές γυναικείες οργανώσεις — για να επεξεργαστούν ένα άλλο νομοσχέδιο που θα ψηφίζοταν μετά τις εκλογές. Από τη στιγμή που οι κινητοποιήσεις των γυναικών εξουδετερώθηκαν, τις διεκδικήσεις τους θα τις οικειοποιηθούν άλλοι και η αποποινικοποίηση της έκτρωσης*, αντί να είναι γυναικεία κατάκτηση, θα παραχωρηθεί στις γυναίκες αργότερα, ως μία επιπλέον παροχή του κράτους πρόνοιας.

Η μεγάλη δυνατότητα του κρατικού φεμινισμού να ιδιοποιείται τις κινητοποιήσεις για την απελευθέρωση των γυναικών βαρύνει σήμερα [1985] πολύ στις αντικειμενικές δυνατότητες των γυναικών να αυτοοργανωθούν και εμποδίζει τη δυναμική της συνειδητο-

* Η έκτρωση στην Ελλάδα νομιμοποιήθηκε με προϋποθέσεις τον Ιούνιο του 1986.

ποίησης των βαθύτερων παραγόντων που ορίζουν τη γυναικεία καταπίεση. Έτσι, η ισότητα στα δικαιώματα αντί να αποτελεί σημείο εκκίνησης για την εγκαθίδρυση άλλων σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, τείνει μάλλον να αποκρύπτει την εμμονή των κοινωνικών δομών και της πατριαρχικής εξουσίας και να αρνείται την ανάγκη ενός αυτόνομου κινήματος που αγωνίζεται για την κατάργηση αυτής της εξουσίας.

Βιώνοντας, όμως, το νέο καθεστώς της νομικής ισότητας, οι Ελληνίδες θα μπορέσουν ίσως να κατανοήσουν τα όριά του, την οργανική αδυναμία του όποιου κράτους πρόνοιας να εξασφαλίσει μίαν ουσιαστική ισότητα ανάμεσα στα φύλα και ενδεχόμενα να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα μιας αυτόνομης αντιπατριαρχικής στρατηγικής που θα ορίζουν οι ίδιες οι γυναίκες¹¹. Θα ήταν ίσως η μόνη ελπίδα μιας αναγέννησης του φεμινισμού στην Ελλάδα.

¹¹ Ο ελληνικός φεμινισμός δεν είναι ο μόνος που δεν διαθέτει στρατηγική απέναντι στο κράτος. Αυτή η αναζήτηση στρατηγικής υπάρχει και σε άλλα κινήματα, όπως φανερώνουν οι προσανατολισμοί πολυάριθμων κινήματων, π.χ. στη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ.

ΕΠΙΛΟΓΗ Η ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΑΡΙΘΜΗΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Θα μου πείτε ίσως ότι το Σύνταγμα κατέλυσε τη φεουδαρχία. Εγώ διατείνομαι ότι διατήρησε τις πιο ισχυρές ρίζες της μέσω της αποκλειστικής διαδοχής των αρσενικών στον συνταγματικό θρόνο της Γαλλίας.

*Pierre Gyomar, Le défenseur de l'égalité
de tous les individus (1793).*

Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης ανδρών και γυναικών στα κοινοβούλια, το οποίο αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία και σ' άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ανοίγει ένα προνομιακό πεδίο συζήτησης και σκέψης για τα διακυβεύματα και τις πολιτικές επιλογές του φεμινισμού σήμερα. Το αίτημα αυτό, και οι πολεμικές που έχει ξεσηκώσει, φέρνουν στην καρδιά του πολιτικού διαλόγου μια από τις κατάφωρες αντιφάσεις της υπαρκτής δημοκρατίας, την πρόδηλη ανικανότητα, παρά τη θεσμοθέτηση της ισονομίας και της καθολικής ψήφου, να εντάξει στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας τον μισό πληθυσμό. Σε μια εποχή όπου στη Δύση, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, την τόσο περήφανη για τη δημοκρατική της οικουμενικότητα, μετράμε αυτάρεσκα τις αντιδημοκρατικές παρεκκλίσεις και το φονταμενταλισμό των άλ-

Πρώτη δημοσίευση: «Refonder ou raccomoder la democratie? Reflexion critique sur la demande de la parité des sexes», *French Politiques and Society* (1994), σ. 1-34.